

СЛОВ'ЯНСЬКІ МОВИ

УДК 821.161.2 (045)

DOI <https://doi.org/10.32782/2710-4656/2023.1.1/18>

Голі-Оглу Т. В.

ДВНЗ «Приазовський державний технічний університет»

Жиждома О. О.

ДВНЗ «Приазовський державний технічний університет»

СИСТЕМА ДІЄСЛІВНИХ ФОРМ ДАВНЬОРУСЬКОЇ МОВИ В «СЛОВІ ПРО КНЯЗІВ»

З огляду на важливість історико-лінгвістичних досліджень і своєрідність, нетотожність систем граматичних форм давньоруської мови і сучасних східнослов'янських мов, у статті здійснюється спроба проаналізувати текст пам'ятки давньоруської літератури другої половини XII ст. «Слово про князів» у граматичному аспекті – з погляду частотності вживання різних дієслівних форм і зв'язку функціонального навантаження зазначених форм із жанровими особливостями проповіді.

Подано детальний аналіз лексико-семантичної і дериваційної сторони дієслівних граматичних форм, зокрема форм дійсного (аорист, перфект, плюсквамперфект), наказового та умовного способів.

У «Слові про князів» представлені майже всі дієслівні форми давньоруської мови, проте частотність цих форм у тексті пам'ятки є різною з огляду на рухомість, мінливість граматичної системи мови Київської Русі і ненормованість правопису XII ст.

Найчастотнішими у тексті досліджуваної пам'ятки є форми дійсного способу дієслова в усьому їхньому розмаїтті та варіативності. Текст «Слова про князів» майже повністю побудований на активному вживанні однієї з форм минулого часу давньоруського дієслова – аористі, набагато рідше вживаються форми перфекта, а форми плюсквамперфекта залишилися поза межами зазначеного давньоруського тексту. Жанр проповіді, моралістична спрямованість аналізованої пам'ятки давньоруської писемності мали би обумовлювати використання у тексті форм наказового способу, проте в «Слові про князів» зафіксовано лише поодинокі випадки їх вживання. Цей факт може свідчити про те, що повна парадигма форм наказового способу (імперативу) остаточно сформувалась у давньоруській мові вже після написання тексту проповіді, а в XII ст. у літературному варіанті мови Київської Русі вживалися різні часові форми дійсного способу в значенні імперативу.

У статті зазначається, що активне вживання різних дієслівних форм створює у слухача проповіді відчуття динамічності, експресивності оповіді, а також ефект причетності до подій, що описуються в тексті. У цілому, жанр проповіді в давній літературі є специфічним і йому притаманні всі ознаки релігійного дискурсу, зокрема нормативність, ритуалізованість, регламентованість і лінгвальна стандартизованість.

Ключові слова: дієслівна форма, аорист, перфект, плюсквамперфект, імператив, умовний спосіб, давньоруська мова, повчально-моралістична література, проповідь.

Постановка проблеми. Студіювання питань історії мови та історичної граматики слов'янських мов у сучасній науковій парадигмі перебуває на периферії наукових пошуків, адже в сучасній лінгвістиці стала усталеною думка, що в історичному мовознавстві інтенсивність наукових пошуків перебуває в прямій залежності від археоло-

гічних досліджень, які «постачають» фактичний матеріал, що має виступити об'єктом наукового вивчення. Проте не можемо погодитися з таким станом історико-лінгвістичних досліджень, оскільки значний пласт пам'яток давньої писемності залишається недослідженим, а їх студіювання зробило б вагомий внесок у діахронічну

методологію і дидактику, розширивши їх зміст і межі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукова зацікавленість історико-граматичними питаннями в контексті історико-лінгвістичних досліджень виникла досить давно, з розвитком компаративістики в XIX ст. Проте наприкінці XX – першої половини XXI ст. такі дослідження певною мірою змінили ракурс – із загальнотеоретичного на історико-текстовий, адже лінгвісти, зокрема В. В. Німчук [4], О. А. Ліндберг [2], М. М. Пешак [5; 6], В. Ю. Франчук [10], С. І. Мережина [3] та ін., спрямували свої наукові пошуки на аналіз граматичного оформлення конкретних давньоруських текстів, що виступає маркером їхньої віднесеності до певної історичної епохи, стилістичної та жанрової своєрідності пам'яток Київської Русі.

Постановка завдання. З огляду на важливість історико-лінгвістичних досліджень і своєрідність, нетотожність систем граматичних форм давньоруської мови і сучасних східнослов'янських мов, у своїй науковій розвідці спробуємо проаналізувати за зазначеними показниками текст пам'ятки давньоруської літератури другої половини XII ст. «Слово про князів», який іноді в рукописах згадується під назвами: «Похвала и мучение святых мучеников Бориса и Глеба», «Слово похвальное на перенесение <мощей> святых страстотерпец Бориса и Глеба, да и прочии не враждуют на братию свою» [9, с. 330]. «Слово про князів» дійсно було приурочене до дня пам'яті святих Бориса і Гліба (2 травня), які були підступно вбиті своїм братом Ярополком Окаянним і стали святими мучениками в православному християнстві.

Виклад основного матеріалу. «Слово про князів» являє собою урочисту проповідь, проте вшанування пам'яті святих Бориса і Гліба для автора є лише поштовхом для роздумів глобального характеру: як побороти розбрат між давньоруськими князями, припинити війни і знищення Київської Русі? Автор проповіді вбачає основну причину міжусобних війн в тому, що порушено встановлений віками порядок поваги молодших князів до старших у роду. Молодші князі не хочуть підкорятися старшим князям, одразу починають війну. Автор закликає давньоруських князів схаменутися, одуматися, шанувати закони і порядки, не звертатися по військову допомогу до іноземців. З огляду на такий зміст та ідейну спрямованість, науковцями, зокрема П. Голубовським, висловлюється гіпотеза, що «Слово про князів» написано в 1175 році з приводу конфлікту між

чернігівським князем Святославом Всеволодовичем і його двоюрідним братом князем новгород-сіверським Олегом Святославичем [1, с. 491–510].

Аналіз морфологічних особливостей давньоруської писемності, граматичних категорій, форм словозміни давньоруської літературної мови і зіставне дослідження морфологічних систем різних сучасних слов'янських мов демонструє близькість зазначених систем, проте говорити про їхню тотожність було б некоректним з наукового погляду.

Значні розбіжності фіксуємо в системі дієслівних граматичних форм давньоруської і сучасних східнослов'янських мов. Як відомо, у системі дієслівних форм давньоруської мови побутували: 1) форми, що становили систему трьох способів дієслова, зокрема дійсного, наказового та умовного; і 2) форми, що перебували поза системою способів дієслова, зокрема інфінітив, супін та дієприкметник [8, с. 121].

У «Слові про князів», як у будь-якій проповіді, істотною є частка дієслівних форм, оскільки цього вимагає сам жанр проповіді, метою якої є вплив на процесуальну активність слухачів, спонукання до певних дій позитивного характеру, а також ритуалізацію поведінки.

У «Слові про князів» представлені майже всі дієслівні форми давньоруської мови, проте частотність цих форм у тексті пам'ятки є різною з огляду на рухомість, мінливість граматичної системи мови Київської Русі і неканонічність, ненормованість правопису XII ст.

Найчастотнішими у тексті досліджуваної пам'ятки є форми дійсного способу дієслова в усьому їхньому розмаїтті та варіативності. Текст «Слова про князів» майже повністю побудований на активному вживанні однієї з форм минулого часу давньоруського дієслова – аориста. Форма аориста за частотністю є найуживанішою в досліджуваному тексті, її фіксуємо абсолютно в усіх реченнях проповіді: друга особа двоїна – *претерле-ста* (про Бориса і Гліба), друга особа множина – *не упова-сте*, третя особа множина – *посла-ша, посла*; усі форми аористу утворені від основи інфінітиву на голосний (*претерпе-ти, упова-ти, посла-ти*).

Спочатку аорист позначав такий минулий час, що не характеризувався мовцем за ступенем тривалості й завершеності, тому він мислився як невизначений минулий. Проте в подальшому аорист почав використовуватися для позначення минулого часу дієслів доконаного виду, саме в цьому часовому значенні і вживаються всі

форми аористу в «Слові про князів». Аорист утворювався від основ інфінітиву шляхом додавання суфіксу *-с-*, у якого були варіанти *-х-* і *-ш-*, та особового закінчення: «*Како святѣи Борис и Глеб претерлеста брату своему не токмо отъятие власти но и отъятие живота*» [7, с. 441] – «*Как святые Борис и Глеб претерпели от брата своего старшого не только лишение власти, но и смерть*» (переклад І. П. Єрємона) [7, с. 444].

Особливу парадигму часових форм у давньоруській мові мало дієслово *быти*, яке в аористі мало дві основи – *бы-* і *бѣ-*, тому, як і після основ інших атематичних дієслів, в аористі в третій особі однини вживалося закінчення *-сть* (*бы-сть*). Таке «вирівнювання» граматичних форм, думаємо, пояснюється дією закону аналогії (за аналогією з формами теперішнього часу), адже в давніх мовах, що перебували в процесі становлення і не мали відповідного рівня нормованості, закон аналогії був дуже дієвим, активним. У «Слові про князів» ця особливість дієвідмінювання дієслова *быти* реалізована повною мірою: «... *от тех погыбнути вы велю, якоже и бысть...*» [7, с. 441], що в перекладі звучить так: «... *от тех, на кого уповаєте, и погыбнете. Так и было*» [7, с. 444]; «*В велице тишине бысть княжение его*» [7, с. 443]. – «*В великой тишине княжил он*» [7, с. 445].

Досить широко в тексті пам'ятки представлені форми теперішнього часу, що розподіляються в давньоруській мові за трьома дієвідмінами і найчастіше з усіх зафіксованих у «Слові про князів» дієслівних форм утворюють ряди однорідних присудків: «*Вы же до слова брату стерпети не можете и за малу обиду вражду смертоносную вздвижете, помощь приемлете от поганых на свою братию*» [7, с. 441]. – «*Вы же и слова единого от брата старшего стерпеть не можете, за малую обиду вражду смертоносную вздвигаете, помощь от поганых принимаете на свою братию*» [7, с. 444].

Набагато нижчу частотність вживання в тексті «Слова про князів» мають форми перфекта, плюсквамперфекта, а також простого майбутнього часу. Як відомо з наукових історико-лінгвістичних джерел, давньоруська форма перфекту утворювалася приєднанням допоміжного дієслова *єсмь* у відповідному числі та особі до короткої форми дієприкметника на *-л-* у потрібному роді та числі [8, с. 127]. Форма перфекту в давньоруській мові мала загальну семантику результату минулої дії, що зберігся в момент мовлення: *не обличил есть, пожаловал єсмь* тощо. «*Слышите князи противящися старейшей братѣи и рать вздвигаете*» [7, с. 444].

жуше и поганья на свою братию возводяще, не обличил ти есть бог на страшнем судищи» – «*Одумайтесь, князья, вы, что старшей братѣи своей противитесь, рать вздвигаете и поганых на братѣю свою призываете, – пока не обличил вас бог на Страшном своем суде!*» [7, с. 441, 444].

Плюсквамперфект є ще однією складеною формою минулого часу давньоруської мови. Історію вивчення зазначеної складної форми минулого часу пов'язують з науковими пошуками засновника Харківської лінгвістичної школи О. О. Потебні. Ця давня форма минулого часу утворювалася в давньоруській мові двома способами: 1) до допоміжного дієслова *быти* у формах імперфекту (*бѣхъ*) додавався дієприкметник на *-л-*; 2) до допоміжного дієслова *быти* у формах аористу (*бѣхъ*) приєднувався дієприкметник на *-л-*; *просиль бѣхъ* «я був тим, хто просив», *просили бѣхомъ* «ми були тими, хто просили». Плюсквамперфект у давньоруській мові мав досить широку семантику, зокрема називав минулу дію, що передувала якійсь іншій, ще більш минулій дії (саме тому ці форми ще називають формами давноминулого часу); віднесений до минулого результат минулої дії. Через таку семантику цієї форми минулого часу в давньоруській мові її можемо інтерпретувати як неактуальний минулий час.

У тексті «Слова про князів» форми плюсквамперфекту не вживаються, автор проповіді свідомо уникає цієї складеної форми минулого часу, думаємо, з двох причин: 1) плюсквамперфект у другій половині XII ст. уже є певною мірою архаїчною граматичною формою; 2) як неактуальний минулий час вона є недоцільною в текстах духовноповчальної літератури, що спрямовані за змістом на аналіз та моральну оцінку актуальних чи майбутніх дій, адже навіть згадки-притчі про страждання братів Бориса та Гліба і міжособні суперечки інших їхніх братів Святополка та Давида граматично втілюються у форми теперішнього та простого минулого часів.

Майбутній простий час у давньоруській мові мав ту саму систему особових закінчень, що й теперішній час. Такі форми поступово пересемантизувалися і набували семантики доконаного виду, тому форми простого майбутнього часу і теперішнього часу дієслова в «Слові про князів» розрізняються не формально, а семантично та контекстуально, зокрема: *отвожд-у* – майбутній простий, перша особа однина; «*Бог посла пророка къ ызраильтяном глаголя: «Понеже не уповасте на бога сздавшего вы, но надежу всю возложивше на егуптяны, халдея же отвожду от вас*» [7, с. 444].

но от егуптян пленени будете ...» [7, с. 441], що в перекладі звучить так: «Тогда бог послал пророка к израильтянам и велел сказать им: «За то, что вы не уповали на бога, создавшего вас, но всю надежду возложили на египтян, – халдеев я от вас **отведу**, но в плен будете взяты египтянами ...» [7, с. 444].

Серед форм давньоруського дієслова, що становили систему форм способів, у тексті досліджуваної пам'ятки фіксуємо поодинокі випадки форм наказового способу: *слышите* – друга особа, множина, II дієвідміна; «*Слышите князи...*» – *Одумайтесь, князья...*» [7, с. 441, 444]. У давньоруській мові форми наказового способу (імперативу) утворювалися від дієслівних форм третьої особи множини теперішнього часу дійсного способу за допомогою тематичних голосних та особових закінчень. Існували певні формально-граматичні обмеження щодо форм наказового способу: в однині – лише форми другої та третьої особи, у двоїні та множині – форми першої і другої особи. Як бачимо, в мові Київської Русі були відсутні форми третьої особи двоїни та множини в парадигмі часових форм дієслова, що і було частково успадковано сучасною українською мовою в межах її граматичної системи.

Видається вельми цікавим той факт, що в жанрі проповіді, яка була піддана детальному історико-лінгвістичному аналізу в межах представленої розвідки, таку низьку функціональну частотність мають форми наказового способу, адже проповідь є жанром повчальної, моралістичної літератури

з притаманним їй високим рівнем імперативності. Церковна проповідь є специфічним жанром, на який проєктуються основні ознаки інституційності і канонічності, притаманні релігійному дискурсу в цілому, а також його літературно-релігійному варіанту, а саме: нормативність, ритуалізованість, суворе регламентованість, лінгвальна стандартизованість, зокрема і граматична.

Висновки і пропозиції. У давньоруській проповіді «Слово про князів» представлена вся палітра граматичних форм дієслова, проте частотність використання цих форм автором є різною. Найбільшу частотність мають форми дійсного способу, зокрема минулого і теперішнього часу, що створюють у слухача відчуття динамічності та експресивності оповіді. Форми імперативу в тексті проповіді зафіксовано як поодинокі випадки, що виявляється нелогічним для такого жанру, проте може свідчити про те, що система форм імперативу в XII ст. ще остаточно не сформувалась у давньоруській літературній мові, а в імперативному значенні вживалися граматичні форми дійсного способу. Активне використання різних граматичних форм дієслова в проповіді доводить ритуалізований і чітко регламентований характер релігійного дискурсу.

Проповідь є багатогранним жанром давньоруської повчально-моралістичної літератури, тому перспективними у подальшому вважаємо дослідження варіативності морфологічного рівня текстів проповіді, а також її функціональну реалізацію на синтаксичному рівні.

Список літератури:

1. Голубовский П. Опыт приурочения древнерусской проповеди «Слово о князьях» к определенной хронологической дате // Древности. Труды Археологической комиссии имп. Московского Археологического общества. Т. 1. Вып. 3. М., 1899. Стлб. 491–510.
2. Линдберг О.А. «Слово о князьях» Проблема соотношения списков. *Источниковедение в изучении литературы Древней Руси*. Ленинград, 1987. 304 с.
3. Меречина С.И. Система глагольных форм времени в произведениях Кирилла Туровского: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01. Казань, 2001. 209 с.
4. Німчук В.В. Євсевієве Євангеліє 1283 р. як пам'ятка української мови. *Пам'ятки української мови XIII ст. Серія канонічної літератури*. Київ: Київський славістичний університет, 2001. С. 3–38.
5. Пещак М.М. Стиль ділових документів XIV (структура тексту). Київ: Наукова думка, 1979. 236 с.
6. Пещак М.М. Розвиток давньоруського і староукраїнського наукового тексту. Київ: Видавництво «Українознавство», 1994. 272 с.
7. Повести Древней Руси : [сборник]. Вступ. ст. Д.С. Лихачева; подготов. текстов, пер., прим. О.В. Творогова, Д.С.Лихачева, В.В. Колесова и др. Москва: Эксмо, 2009. 736 с.
8. Русинов Н.Д. Древнерусский язык. М.: Высшая школа, 1999. 207 с.
9. Художественная проза Киевской Руси XI–XIII веков. М.: ГИХЛ, 1957. С. 330–333.
10. Франчук В.Ю. Хлебніковський список Галицько-Волинського літопису як пам'ятка староукраїнської мови XVI ст. *Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар*. Київ: Наукова думка, 2002. С. 60–74.

Goli-Oglu T. V., Zhizhoma O. O. THE SYSTEM OF VERB FORMS OF THE OLD RUSSIAN LANGUAGE IN “THE TALE OF PRINCES”

Considering the importance of historical and linguistic research and the originality, non-identity of the grammatical forms systems of the Old Russian language and modern East Slavic languages, the article analyzes the text of the monument of Old Russian literature of the second half of the twelfth century “The Tale of the Princes” from the grammatical point of view – in terms of the frequency of various verb forms use and the link of the functional load of these forms to the genre features of the sermon.

A detailed analysis of the lexical-semantic and derivational side of verb grammatical forms, in particular the forms of the active (aorist, perfect, pluperfect), imperative and subjunctive moods, is presented.

Almost all verb forms of the Old Russian language are presented in the “Tale of Princes”, but the frequency of these forms in the text of the monument is different due to the mobility and variability of the grammatical system of the language of Kyivan Rus and the irregularity of spelling in XII century.

The most frequent forms in the text studied are the forms of the active voice in all their diversity and variability. The “Tale of Princes” is almost entirely based on the active use of one of the past tense forms of the Old Russian verb, the aorist, much less frequently forms of the perfect are used, the pluperfect forms remained outside the scope of this Old Russian text. The genre of the sermon and the moralistic orientation of the monument of Old Russian writing analyzed should have determined the use of imperative mood forms in the text, but only a few cases of their implementation are recorded in the “Tale of Princes”. This fact indicates that the complete paradigm of imperative mood forms was finally formed in the Old Russian language after the text of the sermon was written, but in the twelfth century, in the literary version of the language of Kyivan Rus, various tense forms of the active voice were used in the meaning of imperative.

The article emphasizes that the active use of various verb forms creates a sense of dynamism, expressiveness of the narrative, as well as the effect of involvement in the events described in the text by the listener. In general, the genre of the sermon in ancient literature is of specific nature and has all the features of religious discourse, including normativity, ritualization, regulation, and linguistic standardization.

Key words: *system of verb forms, aorist, perfect, pluperfect, imperative, subjunctive mood, Old Russian language, instructional and moralistic literature, sermon.*